

УДК 82-3:821.161.2

ББК 83.3(4Укр)6

ОСМИСЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В РОМАНІ «ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН» ВАСИЛЯ ШКЛЯРА

С. Е. Ушневич

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
кафедра філології та методики початкової освіти;
76018, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 75-23-51*

Стаття присвячена дослідженню специфіки авторського мислення крізь призму моделювання історії в романному просторі; проаналізовано питання самоідентифікації людей у період національно-визвольних змагань; зроблено спробу осмислити етнонаціональну домінанту в художній тканині твору.

Ключові слова: *нація, містифікація, історія, психологія.*

Проблеми української самоідентифікації, питання формування майбутнього покоління українців, як виявилось, на сьогоднішній день хвилюють не лише українських громадян, але й світову спільноту. Переосмислюючи історію, пропонуючи свої версії історичного процесу розвитку певних держав, письменники творять художню реальність у якій моделюються відповідно до авторського бачення історичні події.

У сучасній українській прозі активно реалізуються усвідомлені нові спроби для інтерпретації історико-культурних цінностей базової нації. Як відомо, жанр українського історичного роману з патріотичними акцентами почав набирати сили ще з середини 1990-х, коли на книжкових полицях, окрім нових книжок таких авторів як О. Пахучий, Д. Міщенко, з'явилися забуті чи заборонені за радянських часів твори М. Вінграновського, Ю. Мушкетика, О. Лупія та інших. Українські письменники охоче апелюють до історичної пам'яті, використовуючи документальний матеріал.

Після виходу роману «Залишенець» (в іншій редакції «Чорний Ворон») художні тексти Василя Шкляра стали не лише об'єктом читацької уваги, посилювався інтерес науковців до творчого феномена цього письменника. Відтак, аналізований прозовий твір осмислювався «як сигнал для суспільства» (Алла Миколаєнко); на рівні «художнього відображення українського національно-визвольного руху» (Л. В. Старовойт); «...між високою та масовою літературою» (Романенко О. В), а також з іншого ракурсу – «стиль, сюжет, мова та символи» (Ярослав Голобородько) у працях інших.

Мета статті – дослідити специфіку авторського мислення крізь призму художнього моделювання історії в романному просторі; проана-

лізувати питання само ідентифікації українців в умовах національно-визвольних змагань; осмислити етнонаціональну домінанту в художній тканині твору.

Роман «Чорний Ворон» - це спроба автора підняти питання національної свідомості крізь призму патріотичних почуттів, прагнення до національно-державної спільності. «Залишенець» відтворює події громадянської війни початку ХХ століття в Україні, зокрема історію Холодноярської республіки, яка з 1919 по 1922 рік була осередком визвольного руху на території нашої держави: «Хай по лісах, але живуть ще острівці нашої запільної держави, де гуляють хлопці з тризубами на рукавах» [11, с. 261]. Герої Василя Шкляра виступають носіями національної свідомості, причому різних етносів (українці, «москалі», євреї, навіть китайці), що дає можливість автору показати норми, цінності та зразки поведінки представників певної національно-етнічної спільноти.

В основі художнього мислення письменника перенесені у текстуальну площину проблеми національно-духовного піднесення/занепаду, які чітко відслідковуються через два рівні національної свідомості.

Носіями так званої *буденної свідомості* виступають хлопці-лісовики, дружина Веремія Гануся, сусідка Танасиха та прості селяни. Порівняльний аналіз персонажів засвідчує, що разом з ідеологічним наступом відбувається деформація морально-духовної сфери особистості, зумовлюючи зміни у психології мас. «Гануся боса, розпатлана, і далі з усіх сил притискала до себе дитину, хоча й зовсім забула про неї, несла ніби якийсь згорточок і думала про весь світ, який вона бачила з високості. Йдучи на розстріл, жалібно повторювала: «Прощавай, мій світе білесенький, прощавайте, пташки ріднесенькі...»» [11, с. 182]. На цьому прикладі бачимо, як комуністична машина чавила українців, позбавляючи їх права не лише на самоідентифікацію, а й на життя. Художній підхід автора безпосередньо пов'язаний з висвітленням проблеми національно-духовного занепаду та розчарування: «Ніщо так не придушує чоловіка, як безнадія» [11, с. 48].

Навіть отамани (Ларіон Загородній, Гонта-Лютий, Голик-Залізняк, Денис Гупало) усвідомлюють складність ситуації: «У наших урядників сім п'ятниць на тиждень! Тепер на те гасло – довгоочікуваний сигнал до загального повстання – вже не зосталося й крихти надії» [11, с. 144]. Вони презентують звичаї та традиції, в яких закодована пам'ять народу, що передається із покоління в покоління. Окупанти так характеризують одного з народних ватажків - «...витяг з інформаційного зведення Кременчуцького штабу ЧОН від 20 серпня 1922 року: *Следует обратить внимание на этого коварного и, по всей видимости, опытного разбойника – ему около 35 лет, носит вызывающий полуаршинный оселедец, любит наизусть почитать перед бандитами стихи Шевченка*» [11, с. 171]. Автор неодноразово наголошує на само ідентифікації українців через портретні характеристики, деталі одягу та побуту. Однак система цінностей

героїчних постатей Холодноярської республіки не дозволяє їм об'єднати зусилля задля всеукраїнського повстання. Нажаль, повсякденні потреби, інтереси, установки, почуття і настрої, які виявляються у національному характері людей часом відволікають від основної мети. «Знов підкралася зневіра. Пішли на амністію – важко повірити! – отамани Петренко, Дзигар, Олекса Чучупака, «заблудлих овець» вітали кременчуцькі чекісти» [11, с. 112]. Письменник Василь Шкляр хоча й ідеалізує образи Чорного Ворона, козачки Досі Апілат, однак намагається не відступати від історичної правди.

Погоджуємося із думкою О. В. Романенко, що «роман має немовби дві площини оповіді: одну – художню (це історії двох отаманів: Веремії та Чорного Ворона), другу – документальну (це документальні свідчення, які відкривають розділи роману). Цікаво, що документальні свідчення автором подаються не у хронологічному порядку, а довільно: іноді вони випереджають події, описані у творі, іноді – після цитати із документу йде виклад художньої версії того, що відбулося, часом – В. Шкляр загалом не коментує та не дублює того, про що повідомляється у документі» [7, с. 86]. Художня версія тих подій від В. Шкляра певною мірою розширює уявлення про історію створення та загибелі Холодноярської республіки.

Водночас прозаїк зображає носіїв вищого рівня національної свідомості – виразниками *теоретичної свідомості* є полковник Гамалій, представники уряду із-за кордону – Юрко Тютюнник, Гулий-Гуленко. Вони презентують соціально-політично зорієнтовану систему поглядів про життєвий шлях, місце і цілі розвитку нації. Новий командувач повстанських військ Південної України Гамалій виголошує: «По всій Україні п'ятий рік панує розгардіяш й отаманське свавілля, яке занастало не один добрий намір. Потрібно взяти на облік усі наші сили, кожного лісовика, всіх підпорядкувати єдиному центру» [11, с. 188]. Ці слова начебто переконують отаманів, але одвічний український гонор заважає – «... хай не думають, що всі ми відразу затанцюємо під їхню дудку» [11, с. 186]. Зосібна, проблемно-тематичні вузли роману «Залишенець. Чорний Ворон» чітко вказують на ідейну спрямованість твору, перспектива держави залежить від національної самоповаги, порядності й гідності. Автор не завуальовує проблеми характерні для українства: «Гамалій, Завірюха... Так могли обкрутити тільки свої. Перекинчики. Не лишалося найменшого сумніву, що це вишколені з наших колишніх вояків ренегати...» [11, с. 221]. Художня інтерпретація історичних подій подається як рецепція багатоаспектної дійсності.

Варто звернути увагу на те, що на сторінках твору «Залишенець. Чорний Ворон» письменник Василь Шкляр розмірковує над питанням національної ідентичності, апелюючи до «українського духу». Містична сцена розкопування прапора Холодноярської республіки теж представлена автором задля поглиблення етнопсихологічності твору. Розпочина-

ється вона як пошуки скарбу матеріального, а перетворюється на скарб духовний – холодноряський девіз «Воля України або смерть» та шевченків заклик «І повіє новий вогонь з Холодного Яру». У тексті роману неодноразово згадуються прізвища українських письменників Тараса Шевченка, Лесі Українки та інших: «Вовкулака десь роздобув книжечку Квітки-Основ'яненка, він подовгу сидів з тою книжечкою біля нічного багаття, жадібно щось там вичитував, наче то був детальний план їхнього нападу на Лебединську цукроварню. Після того читання Вовкулаці щось зробилося з мовою, наче йому язика на другий бік перевернуло» [11, с. 56]. Подаючи біографії Чорного Ворона та окремих лісовиків, Василь Шкляр розвінчує більшовицькі міфи про неосвіченість ватажків українського повстанського руху.

Свідчень про існування отамана із прізвиськом Чорний Ворон – безліч, очевидно, що таких людей було кілька. Водночас історія отамана Чорного Ворона від Василя Шкляра – це художня версія біографії особистості, яка опинилася у вирі революційних подій. Відображаючи власні художні пошуки, письменник, на нашу думку, конструє неоднозначних героїв, життя яких проходить в паралельних площинах (виразники національної ідеї / зрадники України, безжальні воїни/люблячі чоловіки). Як наслідок, питання національної ідентичності набуває художнього переосмислення на рівні ставлення до історії та культури свого народу.

У контексті вищесказаного не можемо оминати увагою окремий тип українців, яких прозаїк називає перекинчиками – Пьотр Птіцин, він же Петро Птах: «Ви несмотріте, что у меня такая фамилия. Я, между прочім, хахол. Ви можете гаваріть на мове, мне будет приятно. Удивительно мелодічний язык» [11, с. 73]. На думку пані Матюшко: «Василь Шкляр настільки негативно змальовує червоноармійців, що їхні репліки, висловлені російською мовою, передає в українській транслітерації, причому практично всі вони мають яскраво виражений зневажливий характер і є відповідним чином емоційно-забарвленими» [5, с. 20]. Це ідейні мутанти, які змінюють сфери служіння та стають великою проблемою на вістрі історії України. Однак письменник майстерно використовує національну символіку для психологічного розбалансування комуністичного прихвоста Птіцина: «Його здивувало, що у підземній хаті стіни вибілені вапном. Угорі на покутті висіли образи Богоматері та її сина, а нижче – розгорнуті полотнища двох прапорів: жовто-блакитний і чорний (Холодноряської республіки» [11, с. 74]. Вочевидь, для таких дегенератів характерний найнижчий рівень національної самосвідомості (згадка про діда і п'яні сльози під час виконання пісні «Зозуля») – емоційно відчужене співпереживання власної єдності з іншими представниками етнічної спільноти. Об'єктивним свідченням про глибину й силу емоційності як риси української національної психіки є наші пісні, що викликають зачарований подив у естетично чутливих людей всього світу.

Осмилення національної ідентичності у романному просторі відбувається на рівні національно-патріотичних, міфологічних та релігійно-духовних цінностей. Відтак на увагу заслуговують міфічні історії про долю отамана Веремії; пологи Ганусі, сліпу Євдосю з Ірдинських боліт, старого віщуна Варфоломія, зустріч Вовкулаки з вовком. Йдеться передовсім про те, що авторському мисленню Василя Шкляра притаманна «реалістична містика», він не любить писати про те, чого не може трапитись у житті. Письменник стверджує: «У кожному творі є тасмниця, читач повинен щось сам домислювати» [13, с. 15]. Цікавим у романі «Залишенець» є зображення жіночих персонажів крізь призму демонічної міфологеми жінки-відьми. Визначальними в героїнях є риси янголоподібності поєднані з ознаками демонічної магічності та диявольської потворості. Як вважає Галина Шепіль, «... передовсім, це персоніфікація природи, переведення абстрактних образів людського мислення у персонажі-символи, розуміння темного і світлого, бога і чорта, дня і ночі, життя і смерті як одвічної боротьби добра і зла» [5, с. 11]. Одним з аспектів ірраціонального, демонічного, містичного впливу є зовнішня привабливість жінок (Тіни, Ярини, Досі) - «...вона відкинула з голови каптур, зняла рясофору, скинула спідне, і замість черниці Чорний Ворон побачив на протилежному березі озера голу-голісіньку грішницю. Припавши до землі вдивлявся в її обличчя і думав, вона дуже гарненька» [11, с. 350]. Відтворити міфічні та фантастичні уявлення людини про світ письменнику допомагають художні засоби і прийоми фольклорної поетики та національної атрибути, зокрема, Дося, не зважаючи на свою стать, мала «вояцьку славу, а отже, і право на козацький звичай» Письменник використовує традиційний для української фольклористики сюжет «боротьби та перемоги». Герой залишається живий, ніби, продовжуючи боротьбу з персоніфікованим злом.

Реалізуючи власні художні пошуки, прозаїк вводить у текст містичного чорного ворона, який спостерігає за подіями: «На сусідньому дубі давно вже прокинувся старезний чорний ворон й одним оком сонно кліпав на це видовисько. Воронові було вже двісті сімдесят літ, проте він досі не стомився спостерігати за людськими дивацтвами і намагався ставитися до них з розумінням» [11, с. 9]. Науковець Романенко стверджує: «Старезний чорний ворон – своєрідне alterego головного героя, отамана Чорного Ворона, мудрого, сміливого, мужнього, безмежно відданого своїй справі. Мудрий спостерігач – холоднокровний і байдужий до усього, що відбувається навколо, він – безпристрасний, на відміну від чорного ворона – птаха, Чорний Ворон – отаман – це суцільна пристрасть: і в коханні, і в вираженні почуттів, і в бою, і в спілкуванні із товаришами, і в судженнях» [7, с. 86]. Хочемо нагадати, що у слов'янській міфології «ворон» має подвійне значення. З одного боку, цю птицю поважали за мудрість, а з іншого боку – побоювалися, так як вважали, що вона пов'язана з нечистою силою. Птах живе триста років, може запросто пе-

редбачити смерть або, коли нападуть вороги. Ворон – нечистий птах, що харчується мертвечиною. Існувала негласна заборона, що забороняє вживати м'ясо цих птахів в їжу Нарешті, ще одна риса роману – надмір кривавих сцен. Автор ніби смакує сцени кривавих побоїщ, що сприймається як своєрідна сатисфакція за понівечені долі українців.

Образ міфічної птиці має глибоке змістове навантаження, його історія пов'язана з багатьма подіями в романі та долею отамана Івана Чорновуса: «Він сидів на перетинці хреста Івано-Златоустівської церкви і після першого пострілу шарпнувся злетіти, аж раптом відчув, що крила не піддаються. Ворон ще побачив, як бородатий лісовик пірнув до льоху. Старий ворон відчув, що серце його зупиняється» [11, с. 378]. Таким чином, реконструювання сфери реального/ірреального доводить, що до розуміння національної ідентичності можна йти шляхом глибоких містичних паралелей. Письменник цілковито використав той арсенал мистецьких засобів, який допоміг йому створити художньо-змодельвану історичну дійсність

Осмилення національної ідентичності у тексті роману «Чорний ворон» відбувається на рівні реалізації духовних чинників у свідомості та побуті героїв. Релігія завжди посідала значне місце в житті українського народу і на будь-яких етапах його розвитку була неодмінним складником знищеної національної ментальності. Українська історія сповнена трагедій, головною причиною яких є межове геополітичне становище української землі – «на межі двох світів». Таке становище породжує граничні ситуації, життя перебуває перед постійною загрозою, є проблематичним. Тому люди шукають підтримки й надії у Бога.

Йдеться насамперед про Мотронин монастир, який перебуває на перехресті історії. Саме там, у центрі духовного очищення, вандалікомуністи творять вакханалію: «Оскаженілі, розбухані вогнем і жіночим лементом, забродили кинулися одне поперед одного по коморах, льохах, келіях гребти все, що траплялося під руку, на ходу жлуктили солодке причасне вино, пускаючи по підборіддях червоні патьоки, набивали роти й кишені проскурками. Вони вдерлися до другої – Свято-Троїцької – монастирської церкви, де почали хапати й ховати за пазуху все, що блищало, - золочені хрести, трисвічники, срібні диск оси, дароносиці, чаші...» [11, с. 83]. Боляче говорити про скинуті монастирські дзвони, спалену дзвіницю Івано-Златоустівської церкви, вербування й згвалтування черниць. Авторська свідомість наче декларує історичні катастрофи та втрати на шляху до самостійності ще більше зміцнили психологічний потяг українців до християнства.

Як відомо, головну масу українського народу складало селянство. Для психіки селянина, пов'язаного з природою та землею, властива релігійність. Прикметно, що Різдво залишенці «справляли, по-людському»: «В кутку землянки навіть поставили дідуха, їхній кухар одноокий Карпусь приготував вечерю, як і годиться, з дванадцяти пісних страв. Діж-

давшись вечорової зорі, вони сіли до столу, проказали Отченаш, скуштували по ложці куті, а тоді, взявши чаші, стоячи пом'янули загиблих» [11, с. 294]. Народні месники переважно походили з селян і ревно дотримувалися традицій, успіх їхньої праці залежав від природних умов, коли можна сподіватися тільки на ласку Божу й просити підтримки тільки у Бога. Властиво, одним із ключових питань у ментальності українців є облаштування житла, тому «в підземних хатах були образи, Ікона Спасителя, молитви», відбувалося вшанування релігійних свят (Коляда, Спаса). Варто звернути увагу на те, яким на сторінках роману «Залишенець» постає духовенство: порядний, достойний, мужній отець Олексій Ставинський і обережний, хитрий православний батюшка Тимофій. Письменник не боїться виголошувати: «У наших людей християнство тільки на язиці» [11, с. 277]. Однак не духовенство, а особистість українця доводить, що лише воля є цінною в людині, а Бог, згідно з християнським ученням, дає свободу вибору добра чи зла. Прозаїк Василь Шкляр у такий спосіб розкриває психологічний світ, в якому вирує індивідуальне буття людини.

Дослідниця О. О. Стандіченко високо оцінює роман, зосереджуючи увагу на його особливості як в сучасному літературному процесі, так і в системі українських історичних романів. Власне, її стаття присвячена питанню поєднання історії з вимислом у романі «Чорний Ворон», репрезентує специфіку відображення національно-історичних реалій з точки зору відтворення історичної та художньої правди, а також особливості художнього осмислення малодосліджених подій української історії, роль документальних матеріалів у художньому тексті [8, с. 307]. На нашу думку, до розуміння художнього мислення письменника треба йти через національно-патріотичне підґрунтя його творчості крізь призму української історичної романістики.

Література

1. Шкляр Василь. У мене навіть еротика написана на документальному рівні [Електронний ресурс]/ Василь Шкляр // Високий Замок – Режим доступу: <http://archive.wz.lviv.ua/articles/88429>
2. Голобородько Я. Енігматика. Гостросюжетність. Інфернальність / Ярослав Голобородько // Українська мова та література. – 2010. – Число 13. – С. 16-19.
3. Кривопишина А. Часопросторові (хронотопні) характеристики сюжетів романів Василя Шкляра «Ключ» та «Елементал» / А. Кривопишина // Вісник Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького / Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2007. – Вип. 118. – С. 74-76. – (Філологічні науки)
4. Крутивус З. Знак з того світу: «Чорний ворон» («Залишенець») Василя Шкляра – коректна відповідь недругам України / З. Крутивус // Бережіль. – 2011. – № 3/4. – С. 180-185.

5. Матюшко І. О. Лексика роману «Залишенець. Чорний Ворон» / І. О. Матюшко // Вісник Харківського національного університету. 15-16 травня. – 2015. – С. 19-21.
6. Миколаєнко А. «Чорний Ворон»: сигнал для суспільства / Алла Миколаєнко // Літературна Україна. – № 5. – 2011. – С. 3.
7. Романенко О. В. «Чорний ворон» Василя Шкляра: між високою та масовою літературою / О. В. Романенко // Наукові праці: наук.-метод. журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2010. – Вип. 128: Філологія. Літературознавство. – Т. 141. – С. 85-89.
8. Стадніченко О. О. Роман Василя Шкляра «Чорний Ворон»: історична та художня правда / О. О. Стадніченко // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – №2. – С. 307-312.
9. Старовойт Л. В. Художнє відображення українського національно-визвольного руху у романі В. Шкляра «Чорний Ворон» / Л. В. Старовойт // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: зб. наук. пр. – Миколаїв: МДУ, 2010. – Вип.6. – С. 91-96.
10. Шепіль Г. Українська демонологія і Валерій Шевчук / Г. Шепіль // Українська мова та література. – 2009. – Число 33 (625). – С. 11-15.
11. Шкляр В. Залишенець / Василь Шкляр. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2010. – 381 с.
12. Василь Шкляр. Офіційний сайт письменника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shkliar.com.ua/biografiya>
13. Шкляр В: «Українців об'єднає почуття людської і національної гідності»: інтерв'ю з сучасним українським письменником / В. Шкляр; провела О. Климончук // Літ. Україна. – 2012. – 2 лют. (№5). – С. 15.
14. Шкляр Василь. Нестерпна легкість жанру для наших письменників виявилася найважчою [Електронний ресурс] / Василь Шкляр. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/CULTURE/vasil_shklyar_nesterna_legkist_zhanru_dlya_nashih_pismennikiv_viyavilasya_naytyazhchoyu.html
15. Вікіпедія вільна енциклопедія. Залишенець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Залишенець._Чорний_ворон
*Стаття надійшла до редакційної колегії 18.12.2016 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Хоробом С.І.,
к.ф.н., доцентом Бараном Є.М.*

UNDERSTANDING OF NATIONAL IDENTITY ON VASYLSHKLIAR'S "ZALYSHENETS. BLACK RAVEN"

S. E. Ushnevych

*PreCarpathians National University by VasylStefanyk;
department of Philology and Methods of Primary Education; 76018,
Ivano-Frankivs'k, Shevchenko str., 57; ph. +380(342)752351;*

The article investigates the specifics of the author's thinking in the light of alternative modeling history in the novel environment; proanalizuvano question of identity of people in a local environment; attempt to understand the dominant ethno-national in art fabric piece.

Key words: *nation, mystification, history, religion, psychology.*